

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 3

Кафедра педагогіки та психології

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

ДО СЕМІНАРСЬКИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

навчальної дисципліни «ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»

обов'язкових компонент

освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 «Психологія» (поліцейські)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 21.12.2023 № 11

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 20.12.2023 № 13

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 21.12.2023 № 11

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології
(Протокол від 14.12.2023 № 20)

Розробник:

*Старший викладач кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС,
кандидат психологічних наук, доцент – Олена МАКАРОВА*

Рецензенти:

*Доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії
культури, кандидат психологічних наук, доцент - Ігор ВІДЕНЄСЬ*
*Доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС, кандидат
психологічних наук, доцент – Вікторія ДОЦЕНКО*

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(денна форма навчання)

Номер та найменування теми	Кількість годин відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 1							
Тема № 1. Психологія як сучасна наука у системі наук про людину	12	2	2	-	-	8	залік
Тема № 2. Розвиток психіки. Свідомість	12	2	2	2	-	6	
Тема № 3. Несвідомі психічні процеси	12	2	2	2	-	6	
Тема № 4. Психологічна теорія діяльності	14	2	2	2	-	8	
Тема № 5. Індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність	12	2	2	-	-	8	
Тема № 6. Формування та розвиток особистості	10	2	2	2	-	4	
Тема № 7. Психологічна структура особистості	12	2	2	-	-	8	
Тема № 8. Темперамент	12	2	2	4	-	4	
Тема № 9. Характер	12	2	2	4	-	4	
Тема № 10. Здібності	12	2	2	4	-	4	
Всього за семестр № 1	120	20	20	20	-	60	
Семестр № 2							
Тема № 11. Відчуття	14	2	2	2		8	екзамен
Тема № 12. Сприйняття	14	2	2	2		8	
Тема № 13. Увага	14	2	2	2		8	
Тема № 14. Пам'ять	18	2	4	4		8	
Тема № 15. Мислення	20	4	4	4		8	
Тема № 16. Мовлення	14	2	2	2		8	
Тема № 17. Уява	14	2	2	2		8	
Тема № 18. Інтелект	18	4	2	4		8	

Тема № 19. Загальна характеристика емоційної сфери	14	2	2	2		8	
Тема № 20. Теорії емоцій	16	4	4	-		8	
Тема № 21. Соціальні емоції	20	4	4	4		8	
Тема № 22. Вікові особливості емоційної сфери	14	2	2	2		8	
Тема № 23. Вплив професійної діяльності на емоційну сферу	14	2	2	2		8	
Тема № 24. Воля	16	2	2	4		8	
Тема № 25. Психічні стани	20	4	4	4		8	
Всього за семестр № 2	240	40	40	40		120	
Разом	360	60	60	60		180	екзамен

Тема 11. Відчуття

Семінарське заняття: Відчя

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Поняття про відчуття. Роль відчуттів в житті і діяльності людини.
2. Про природу відчуттів.
3. Відчуття і перцептивна діяльність.
4. Аналізатор.
5. Класифікація відчуттів.
6. Загальні закономірності відчуттів.
7. Адаптація.
8. Взаємодія відчуттів.
9. Сенсibilізація.
10. Синестезія.
11. Чутливість і вправи.

Методичні вказівки

У відповіді на перше питання здобувачі визначають Відчуття - це найпростіший психічний процес, що складається у відображенні окремих властивостей предметів і явищ матеріального світу, а також внутрішніх станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні рецептори.

Органи почуттів отримують, відбирають, накопичують інформацію і передають її в мозок, щомиті одержує і переробний цей величезний і невичерпний потік. В результаті виникає адекватне відображення навколишнього світу і стану самого організму. На цій основі формуються нервові імпульси, що надходять до виконавчих органів, відповідальним за регуляцію температури тіла, роботу органів травлення, органів руху, залоз внутрішньої секреції, за настройку самих органів почуттів і т. п. І вся ця надзвичайно складна робота, що складається з багатьох тисяч операцій в секунду, відбувається безперервно.

Органи почуттів - це єдині канали, по яких зовнішній світ проникає в людську свідомість. Вони дають людині можливість орієнтуватися в навколишньому світі. Якби людина позбулася всіх органів почуттів, він не знав би, що відбувається навколо нього, не міг би спілкуватися з оточуючими людьми, знаходити їжу, уникати небезпек. Відомий російський лікар С. І. Боткін (1832 -1889) описав рідкісний випадок, коли хвора втратила всі види чутливості, крім зору одним оком і дотиком на невеликій ділянці руки. Коли хвора закривала очі і ніхто не торкався до її руки, вона засинала.

Людині весь час необхідно отримувати відомості про навколишній світ. Пристосування організму до навколишнього середовища, що розуміється в самому широкому сенсі цього слова, передбачає постійно існуючий інформаційний баланс між середовищем і організмом. Інформаційному балансу протистоять інформаційне перевантаження та інформаційне недовантаження (сенсорна ізоляція), які призводять до серйозних функціональних порушень

організму.

У відповіді на друге питання Про природу відчуттів

Вчення про відчуття стверджує, що предмети і їх властивості первинні, відчуття ж - результат впливу матерії на органи чуття. При цьому відчуття відображають світ таким, яким він існує. Критерієм істинності відчуттів, як і будь-якого іншого відображення дійсності, служить практика, діяльність суб'єкта.

Існують і інші погляди на природу відчуттів. З одного боку, це трактування відчуттів суб'єктивними ідеалістами (Берклі, Юмом, Махом і ін.) Як єдиної реальності, в результаті чого світ розглядається ними лише як сукупність відчуттів. З іншого боку, це концепція, для якої відчуття - тільки умовні знаки, символи зовнішніх впливів (І. Мюллер, Гельмгольц).

Ця теорія виходить з спеціалізації рецепторів до певних видів подразників і окремих приватних фактів, які свідчать про те, що одні й ті ж подразники, впливаючи на різні органи чуття, можуть викликати різні відчуття. Так, сітківка ока дає світлові відчуття при впливі на неї як світлом, так і електричним струмом або тиском. У той же час механічний подразник може викликати відчуття тиску, звуку або світла в залежності від того, чи діє він на шкіру, вухо або око. Ґрунтуючись на цих фактах, Мюллер І. висунув принцип специфічної енергії органів почуттів. Згідно з ідеєю Мюллера відчуття залежить не від якості подразника, а від специфічної енергії органу чуття, на який впливає цей подразник. Значить, робить висновок Мюллер, не існує схожості між нашими відчуттями і предметами зовнішнього світу, отже, відчуття є лише символами, умовними знаками останніх.

У відповіді на третє питання Відчуття і перцептивна діяльність.

Відчуття суть суб'єктивні образи об'єктивного світу. Однак для виникнення відчуття недостатньо, щоб організм піддавався відповідному впливу матеріального подразника, необхідна і деяка робота організму. Ця робота може виражатися або тільки у внутрішніх процесах, або також і в зовнішніх рухах, але вона завжди повинна бути. Відчуття виникає в результаті перетворення специфічної енергії подразника, що впливає в даний момент на рецептор, в енергію нервових процесів. Таким чином, відчуття - це не тільки чуттєвий образ, або, точніше, компонент його, але також діяльність або компонент її. Численні і різнобічні дослідження про участь ефекторних процесів у виникненні відчуття привели до висновку, що відчуття як психічне явище при відсутності відповідної реакції організму або при її неадекватності неможливо. У цьому сенсі нерухомий очей настільки ж сліпий, як нерухома рука перестає бути знаряддям пізнання. Органи почуттів найтіснішим чином пов'язані з органами руху, які виконують не тільки пристосувальні, виконавчі функції, але і безпосередньо беруть участь у процесах отримання інформації. Так, очевидний зв'язок дотику і руху. Обидві функції злиті в одному органі - руці. Разом з тим очевидно відмінність між виконавчими і обмацуючими рухами руки. І. П. Павлов назвав останні орієнтовно - дослідними реакціями, що відносяться до особливого типу поведінки - поведінки перцептивної, а не виконавчої. Подібне перцептивне регулювання спрямоване на те, щоб посилити введення інформації,

оптимізувати процес відчуття.

У відповідь на питання Аналізатор. Відчуття виникає як реакція нервової системи на той чи інший подразник і має рефлекторний характер. Фізіологічною основою відчуття є нервовий процес, що виникає при дії подразника на адекватний йому аналізатор.

Аналізатор складається з трьох частин:

1. Периферичного відділу (рецептора), який є спеціальним трансформатором зовнішньої енергії в нервовий процес;
2. Аферентні (доцентрових) і еферентних (відцентрових) нервів - провідних шляхів, що з'єднують периферичний відділ аналізатора із центральним;
3. підкіркових і кіркових відділів (мозковий кінець) аналізатора, де відбувається переробка нервових імпульсів, що приходять з периферичних відділів.

У кірковому відділі кожного аналізатора знаходиться ядро, тобто центральна частина, де сконцентрована основна маса рецепторних клітин, і периферія, що складається з розсіяних клітинних елементів, які в тій чи іншій кількості розташовані в різних областях кори. Рецепторні клітини ядерної частини аналізатора знаходяться в тій області кори головного мозку, куди входять доцентрові нерви від рецептора. Розсіяні (периферичні) елементи даного аналізатора входять в області, суміжні з ядрами інших аналізаторів. Тим самим забезпечується участь в окремому акті відчуття значної частки кори головного мозку. Ядро аналізатора виконує функцію тонкого аналізу і синтезу, наприклад, диференціює звуки по висоті. Розсіяні елементи пов'язані з функцією грубого аналізу, наприклад, розрізнення музичних звуків і шумів.

У відповідь на питання Класифікація відчуттів.

Оскільки відчуття виникають в результаті впливу певного подразника на відповідний рецептор, класифікація відчуттів виходить з властивостей подразників, які їх викликають, і рецепторів, на які впливають ці подразники. За характером відображення і місцем розташування рецепторів прийнято ділити відчуття на три групи:

1. Екстероцептивні, що відображають властивості предметів і явищ зовнішнього середовища та мають рецептори на поверхні тіла;
2. Інтероцептивні, що мають рецептори, розташовані у внутрішніх органах і тканинах тіла та відображають стан внутрішніх органів;

Проприоцептивні, рецептори яких розташовані в м'язах і зв'язках; вони дають інформацію про рух і положення нашого тіла. Підклас проприоцепции, що представляє собою чутливість до руху, називається також кінестезій, а відповідні рецептори - кінестезичні або кінестетичні

Теми рефератів:

1. Дослідження процесів пам'яті в Харківській психологічній школі.
2. Дослідження розвитку мислення в роботах Ж. Піаже.
3. Дослідження феноменальної пам'яті О.Р. Лурія.

4. Дослідження явища ретроактивного гальмування О.О. Смирновим.
5. Екологічний підхід до зорового сприйняття за Дж. Гібсоном.

Література:

Основна: 11, 15, 16

Допоміжна 5, 6, 13, 17, 22

Практичне заняття: Відчуття

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Місце проведення – навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Організація взаємодії слідчого під час розслідування справ сексуального насильства відносно дитини

Література, методичне та матеріально-технічне забезпечення занять.

Основна: 11, 15, 16

Допоміжна 5, 6, 13, 17, 22

План проведення заняття:

I. Порядок проведення вступу до заняття.

II. Порядок проведення основної частини заняття

Чутливість і її вимір.

Різні органи чуття, що дають нам відомості про стан навколишнього нас зовнішнього світу, можуть бути більш або менш чутливі до відображуваних ними явищ, тобто можуть відображати ці явища з більшою або меншою точністю. Чутливість органу чуття визначається мінімальним подразником, який в даних умовах виявляється здатним викликати відчуття. Мінімальна сила подразника, що викликає ледь помітне відчуття, називається нижнім абсолютним порогом чутливості.

Позразники меншої сили, так звані підпорогової, не викликають виникнення відчуттів, і сигнали про них не передаються в кору головного мозку. Кора в кожен окремий момент з нескінченної кількості імпульсів сприймає лише життєво актуальні, затримуючи всі інші, в тому числі імпульси від внутрішніх органів. Такий стан біологічно доцільно. Не можна уявити собі життя організму, у якого кора великих півкуль однаково сприймала б всі імпульси і забезпечувала на них реакції. Це призвело б організм до неминучої загибелі. Саме кора великих півкуль стоїть на сторожі життєвих інтересів організму і, підвищуючи поріг своєї збудливості, перетворює неактуальні імпульси в підпорогової, позбавляючи тим самим організм від непотрібних реакцій.

Однак підпорогові імпульси не байдужі для організму. Підтвердженням цьому служать численні факти, отримані в клініці нервових хвороб, коли саме слабкі, підкіркові подразники із зовнішнього середовища створюють у корі великих півкуль домінантне вогнище і сприяють виникненню галюцинацій і «обману почуттів». Підпорогові звуки можуть сприйматися хворим як сонм нав'язливих голосів при одночасному повній байдужості до справжньої людської мови; слабкий, ледь помітний промінь світла може викликати галюцинаторні зорові відчуття різного змісту; ледве помітні тактильні відчуття

- від контакту шкіри з одягом - ряд збочених гострих шкірних відчуттів.

За допомогою органів почуттів ми можемо не тільки констатувати наявність або відсутність того чи іншого подразника, але і розрізняти подразники по їх силі і якості. Мінімальна відмінність між двома подразниками, що викликає ледь помітне розходження відчуттів, називається порогом розрізнення або різницею порогом. Німецький фізіолог Е. Вебер (1795 - 1878), перевіряючи здатність людини визначати важчий з двох предметів в правиці й лівиці, встановив, що різничева чутливість відносна, а не абсолютна. Це означає, що відношення додаткового подразника до основного має бути величиною постійною. Так, якщо на руці лежить вантаж в 100 грамів, то для виникнення ледь помітного відчуття збільшення ваги необхідно додати близько 3,4 грама. Якщо ж вага вантажу становить 1000 грамів, то для виникнення відчуття ледь помітного розходження потрібно додати близько 33,3 грама. Таким чином, чим більше величина початкового подразника, тим більше повинна бути і надбавка до неї.

Поріг розрізнення характеризується відносною величиною, постійною для даного аналізатора. Для зорового аналізатора це відношення становить приблизно 1/100, для слухового - 1/10, для тактильного - 1/30. Експериментальна перевірка цього положення показала, що воно справедливо тільки для подразників середньої сили.

Грунтуючись на експериментальних даних Вебера, німецький фізик Г. Фехнер (1801 - 1887) висловив залежність інтенсивності відчуттів від сили подразника наступною формулою:

$S = K \log j + C$, де S - інтенсивність відчуттів, j - сили подразника, K і C - константи. Згідно з цим положенням, яке носить назву основного психофізичного закону, інтенсивність відчуття пропорційна логарифму сили подразника. Інакше кажучи, при зростанні сили подразника в геометричній прогресії інтенсивність відчуття збільшується в арифметичній прогресії (закон Вебера - Фехнера).

Тема 12. : Сприйняття

Семінарське заняття: : Сприйняття

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Екологічний підхід до зорового сприйняття за Дж. Гібоном.
2. Закони сприйняття.
3. Ілюзії сприйняття.
4. Сприйняття часу.
5. Сприйняття простору. Синестезія.
6. Чутливість і вправи.

Методичні вказівки

У відповіді на запитання Загальна характеристика сприйняття

Сприйняття - це цілісне відображення предметів, ситуацій, явищ, що виникають при безпосередньому впливі фізичних подразників на рецепторні поверхні

органів почуттів.

У попередній лекції ми розглядали відчуття. Суть цього процесу також полягає в відображенні реально існуючого світу.

Поняття «відчуття» і «сприйняття» взаємопов'язані між собою, проте між ними існують і корінні відмінності. Коли ми говорили про відчуття, то підкреслювали, що їх зміст не виходить за межі елементарних форм відображення, а суть процесів відчуття полягає в відображенні лише окремих властивостей об'єктів і явищ навколишнього нас світу. Однак реальні процеси відображення зовнішнього світу виходять далеко за межі елементарних форм. Людина живе не в світі ізольованих світлових або кольорових плям, звуків або дотиків, він живе в світі речей, предметів і форм, в світі складних ситуацій. Все, що б людина не сприймав, незмінно постає перед ним у вигляді цілісних образів

У відповіді на запитання Фізіологічні основи сприйняття

Фізіологічною основою сприйняття є процеси, що проходять в органах почуттів, нервових волокнах і центральній нервовій системі. Так, під дією подразників в закінченнях нервів, наявних в органах почуттів, виникає нервеве збудження, яке по провідних шляхах передається в нервові центри і, в кінцевому підсумку, в кору головного мозку. Тут воно надходить в проєкційні (сенсорні) зони кори, які являють собою як би центральну проєкцію нервових закінчень, наявних в органах почуттів. Залежно від того, з яким органом пов'язана проєкційна зона, формується певна сенсорна інформація.

Слід зазначити, що описаний вище механізм є механізмом виникнення відчуттів. І дійсно, на рівні запропонованої схеми формуються відчуття. Отже, відчуття можуть бути розглянуті як структурний елемент процесу сприйняття. Власні фізіологічні механізми сприйняття включаються в процесі формування цілісного образу на наступних етапах, коли збудження від проєкційних зон передається в інтегративні зони кори головного мозку, де і відбувається завершення формування образів явищ реального світу. Тому інтеграційні зони кори головного мозку, що завершують процес сприйняття, часто називають перцептивними зонами. Їх функція істотно відрізняється від функцій проєкційних зон.

У відповіді на запитання Основні властивості і види сприйняття

З'ясувавши суть поняття «сприйняття» і розібравши його фізіологічні механізми, ми приступаємо до розгляду основних властивостей сприйняття як пізнавального психічного процесу. До основних властивостей сприйняття слід віднести наступні: предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість, апперцепція, активність.

Предметність сприйняття - це здатність відображати об'єкти і явища реального світу не у вигляді набору не пов'язаних один з одним відчуттів, а у формі окремих предметів. Слід зазначити, що предметність не є вродженою властивістю сприйняття. Виникнення і вдосконалення цієї властивості відбувається в процесі онтогенезу, починаючи з першого року життя дитини. І. М. Сеченов вважав, що предметність формується на основі рухів, що забезпечують контакт дитини з предметом. Без участі руху образи сприйняття

не мали б якістю предметності, т. Е. Віднесеності до об'єктів зовнішнього світу. Заговоривши про роль руху в забезпеченні предметності сприйняття, ми не можемо не зупинитися на більш детальному розгляді моторного компонента сприйняття. До моторним компонентів відносяться: рух руки, обмацує предмет; рухи ока, що просліджує видимий контур; руху гортані, які відтворюють звук, і т. д.

Теми рефератів:

1. Дослідження феноменальної пам'яті О.Р. Лурія.
2. Дослідження явища ретроактивного гальмування О.О. Смирновим.
3. Екологічний підхід до зорового сприйняття за Дж. Гібсоном.
4. Експериментальні дослідження емоційної сфери.
5. Емоційне переживання стресу в повсякденному житті.

Література:

Основна: 11, 15

Допоміжна 5

Практичне заняття: Сприйняття

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Місце проведення – навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Сприйняття часу.
2. Сприйняття простору.

Література, методичне та матеріально-технічне забезпечення занять.

Основна: 11, 15,

Допоміжна 5,

План проведення заняття:

I. Порядок проведення вступу до заняття.

II. Порядок проведення основної частини заняття

Класифікація сприйняття.

За провідним аналізатором сприйняття буває: зорове, слухове, дотикове, кінестезичне, нюхове, смакове. *За формою існування матерії:* сприйняття простору, сприйняття руху, сприйняття часу. *За активністю* сприйняття буває: навісним (довільним) і ненавісним (мимовільним).

В основу другого типу класифікації сприйняття покладено форми існування матерії: простір, час і рух. Відповідно виокремлюють такі види сприйняття: сприйняття простору, сприйняття часу і сприйняття руху.

За активністю сприйняття поділяють на навісне (довільне) і ненавісне (мимовільне). Ненавісне сприйняття спричинено особливостями навколишніх предметів: їх яскравістю, розташуванням, незвичністю; інтересом до них людини. Йдучи вулицею, ми чуємо шум машин, розмови людей, бачимо яскраві вітрини, сприймаємо різноманітні запахи тощо. У ненавісному сприйманні не існує заздалегідь поставленої мети. Відсутнє в ньому й вольове зусилля.

Навісне сприйняття має іншу характеристику. Здійснюючи його, людина ставить перед собою мету, докладає певних вольових зусиль, щоб

краще реалізувати свій намір, довільно обирає об'єкти сприйняття. Таким сприйняттям, наприклад, є слухання доповіді або перегляд тематичної виставки книг.

Сприйняття простору - це відображення у психіці людини розташування, величини, форми, об'ємності, віддаленості один від одного предметів та явищ.

Сприйняття простору має велике значення. Воно є обов'язковою умовою її орієнтування в цьому середовищі.

У процесі сприйняття простору розрізняють сприйняття величини, форми, об'ємності й віддаленості предметів.

Взаємодія людини з довкіллям включає й саме тіло людини з характерною для нього системою координат. Людина, яка відчуває світ, сама є матеріальним тілом, що займає певне місце в просторі та має певні просторові ознаки: величину, форму і виміри тіла, спрямування рухів у просторі.

Тема 13.: Увага

Семінарське заняття: Увага

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Фізіологічні засади уваги.
2. Розвиток уваги.
3. Нейронні механізми орієнтовного рефлексу: нейрони новизни та нейрони тотожності.

Методичні вказівки

Загальна характеристика уваги.

Увага - це активна спрямованість свідомості людини на ті чи інші предмети і явища дійсності або на певні їх властивості, якості при одночасному відверненні від всього іншого.

Увага - це така організація психічної діяльності, при якій певні образи, думки чи почуття зізнаються чіткіше інших. Іншими словами, увагу є не що інше, як стан психологічної концентрації, зосередженості на якомусь об'єкті.

Фізіологічним підґрунтям уваги є збудження, що виникає в корі великих півкуль головного мозку під впливом подразнень, які на нас діють. Фізіологічна основа уваги – наявність в корі області оптимального збудження і гальмування інших ділянок(за законом індукції нервових процесів).

Функції уваги:

1. Відбір значущих, релевантних (відповідних потребам), відповідних діяльності, впливів і ігноруванні (гальмуванні, усуненні) інших - несуттєвих, побічних, конкуруючих впливів.

2. Функція утримання (збереження) даної діяльності (збереження у свідомості певного предметного змісту) до тих пір, поки не завершиться акт поведінки, пізнавальна діяльність, поки не буде досягнута мета.

3. Однією з найважливіших функцій уваги є регуляція і контроль протікання діяльності.

2. Види уваги.

За характером походження і засобам здійснення розрізняють три основних види уваги:

- довільна - свідомо регульоване зосередження, що спрямоване і зв'язане з свідомо поставленою метою, з вольовим зусиллям. Довільна увага є вищим видом уваги, вона можлива тільки у людини і виникає завдяки її свідомій трудовій діяльності. Воно виникає тоді, коли для досягнення певної мети людина ставить перед собою певну задачу, виробляє певну програму дій, робить те, що необхідно. При цьому, якщо для досягнення мети потрібно займатися не тільки тим, що саме по собі є цікавим, приємним і пізнавальним, для утримання уваги необхідно буде певне вольове зусилля.

- мимовільна - увага виникає і підтримується незалежно від свідомих намірів людини і без вольових зусиль з її сторони. Виникнення мимовільної уваги визначається фізичними, психофізіологічними і психічними чинниками. Основними умовами його виникнення потрібно вважати особливості подразника, його новизну, силу впливу, відповідність актуальної потреби і т. д.

- післядовільна увага виникає в результаті свідомого зосередження на предметах і явищах у процесі довільної уваги. Про післядовільну увагу слід говорити тоді, коли в цілеспрямованій діяльності для особистості цікавими і значними стають зміст і сам процес діяльності, а не тільки її результат, як при довільній увазі. В цьому випадку діяльність так захоплює людину, що їй стають не потрібні помітні вольові зусилля для підтримання уваги. Післядовільна увага характеризується тривалою і високою зосередженістю, з нею обґрунтовано пов'язують найбільш інтенсивну і плідну розумову діяльність, високу продуктивність усіх видів праці.

Теми рефератів:

1. Емоційні розлади у осіб похилого віку.
2. Емпатія.
3. Етичні принципи роботи психолога.
4. Зміст основних дослідів над тваринами в американській психології наприкінці 19-початку 20 ст.

Література:

Основна: 11, 15

Допоміжна 5

Практичне заняття: Увага

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Місце проведення – навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Орієнтовно-дослідницька діяльність.
2. Дослідження орієнтовної реакції І.П. Павловим

Література, методичне та матеріально-технічне забезпечення занять.

Основна: 11, 15,

Допоміжна 5,

План проведення заняття:

I. Порядок проведення вступу до заняття.

II. Порядок проведення основної частини заняття

Фізіологічні механізми уваги.

Для розуміння фізіологічних основ уваги велике значення мають роботи видатних фізіологів І. П. Павлова й О.О. Ухтомського. Вже у висунутому І.П. Павловим положенні про особливі реакції нервової системи - орієнтовних рефlekсах (рефлекс «що таке?», як його називав І. П. Павлов) припустив рефlekторну природу мимовільної уваги. «Ми вдивляємося в образ, що з'являється, прислухаємося до виниклих звуків, посилено втягуємо запах...» І.П. Павлов. За сучасним даними (О. М. Соколов та ін.), орієнтовні реакції дуже складні. Вони пов'язані з активністю значної частини організму. В орієнтовний комплекс входять як зовнішні рухи (наприклад, поворот очей і голови вбік подразника), так і зміни чутливості певних аналізаторів; змінюється характер обміну речовин; змінюються подих, серцево-судинні й шкірно-гальванічні реакції, тобто відбуваються вегетативні зміни; одночасно виникають і зміни електричної активності мозку. Відповідно до ідей І.П. Павлова й О.О. Ухтомського, явища уваги пов'язані з підвищенням збудливості певних мозкових структур у результаті взаємодії процесів збудження й гальмування

Отже, фізіологічним підґрунтям уваги є збудження, що виникає в корі великих півкуль головного мозку під впливом подразнень, які на нас діють. Фізіологічна основа уваги – механізм взаємодії нервових процесів збудження та гальмування, а саме, наявність в корі області оптимального збудження і гальмування інших ділянок (за законом індукції нервових процесів). Цим створюються такі умови, при яких усувається або послаблюється вплив сторонніх подразників, тому що сигнали потрапляють на загальмовані ділянки кори.

Фізіологічна основа уваги це ті механізми, за допомогою яких ми спрямовуємо увагу на цікаві для нас предмети. Найпростішим таким механізмом є фізична переорієнтація наших сенсорних датчиків в сторону цих об'єктів:

- у разі зору - перевести погляд, щоб зацікавив предмет потрапив на найбільш чутлива ділянка сітківки;
- у разі слуху - поворот голови до джерела звуку, для більш повного і якісного сприйняття цього звуку, або наближення одного вуха до близького джерела звуку;
- у разі дотику - дотик рукою до цікавого для нас предмета;
- у разі нюху - активне втягування повітря;
- у разі смаку – «проба на зуб».

Іншого роду механізми - особливості роботи головного мозку, активізація тих або інших ділянок при зміні об'єкта уваги. Мозок має дві окремі системи, які проводять відбір вхідних сигналів:

- система, пов'язана з локалізацією об'єкта та яка відповідає за вибір одного місцеположення серед всіх інших, а також за перемикання з одного місця розташування на інше (це так звана задня система, тому що утворюють її структури мозку - частина тім'яної кори і деякі підкіркові структури - знаходяться в задній частині мозку;

- система, яка пов'язана з внутрішніми властивостями об'єкта (наприклад з формою та кольором), - передня система, що включає в себе передні структури мозку та деякі підкіркові центри. Показано, що об'єкт уваги вибирається або за його місцем розташування, або за внутрішніми властивості. І алгоритми такого вибору реалізуються в абсолютно різних ділянках мозку.

Увага виникає на тлі загального пильнування організму, яке пов'язане з активною мозковою діяльністю. Якщо активна увага можливо при стані оптимального пильнування, то труднощі зосередження виникають як на тлі розслабленого, дифузійного, так і на тлі надмірного пильнування. Перехід від пасивного до активного пильнування (увазі) забезпечує загальна активація мозку. Увага можливо при певному рівні активності мозку. Безпосереднє відношення до явищ уваги різних структур неспецифічної системи мозку (ретикулярна формація, дифузійна таламічна система, гіпоталамічні структури, гіпокамп тощо). Основною фізіологічною функцією неспецифічної системи є регуляція різних форм неспецифічної активації мозку (короткочасних і тривалих, загальних, глобальних і локальних, обмежених). Передбачається, що мимовільна увага пов'язана, насамперед, із загальними, генералізовані формами неспецифічної активації мозку. Довільна увага зв'язана як зі збільшенням загального рівня активації мозку, так і зі значними локальними зрушеннями активності певних мозкових структур. На рівні кори більших півкуль із процесами уваги зв'язують наявність особливого типу нейронів (нейрони уваги-детектори новизни й клітки установки - клітки очікування).

Виявлено, що в здорових людей в умовах напруженої уваги (наприклад, при рішенні різних інтелектуальних і рухових завдань) виникають зміни біоелектричної активності в лобових частках мозку. У хворих з поразками деяких відділів лобових часток мозку фактично неможливо за допомогою мовлинєвої інструкції викликати стійка довільна увага. Одночасно зі слабкістю довільної уваги при поразці лобових часток мозку відзначається патологічне посилення мимовільних форм уваги.

Таким чином, увага пов'язане з діяльністю ряду мозкових структур, але їх роль у регуляції різних форм і видів уваги різна.

Властивості уваги.

Зосередженість виявляється в мірі інтенсивності концентрації на предметах розумової або фізичної діяльності.

Стійкість - це тривалість залучення уваги до одного і того ж об'єкту або до однієї і тієї ж задачі.

Коливання (флуктуації) уваги - це періодична короткочасна мимовільна зміна напруження уваги щодо певного об'єкта або діяльності.

Обсяг уваги - це кількість об'єктів, які сприймаються одночасно з достатньою чіткістю. Обсяг уваги визначається низкою чинників, насамперед особливостями об'єктів сприймання.

Розподіл уваги виявляється як одночасна увага до двох або кількох об'єктів та одночасне виконання дій з ними чи спостереження за ними.

Переключення уваги — легкість переносу психічної активності від однієї діяльності до іншої. Це своєрідний динамічний показник уваги.

Концентрація уваги - це ступінь зосередженості на кількох певних.

Спрямованість - це утримання під контролем лише тих чи інших об'єктів.

Тема 14: Пам'ять

Семінарське заняття: Пам'ять

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 4 години

Навчальні питання:

1. Інформаційні моделі пам'яті.
2. Синаптична теорія пам'яті та її історичний розвиток.
3. Методики біохімічних досліджень пам'яті.
4. Дослідження процесів пам'яті в Харківській психологічній школі.

Методичні вказівки

У відповіді на питання Пам'ять як пізнавальний процес Процеси пам'яті
Пам'ять - здатність мозку зберігати інформацію та відтворювати її за необхідності через якийсь час

Пам'ять — це особлива специфічна форма психічного відображення дійсності, що полягає в закріпленні, збереженні та наступному відтворенні інформації в живій системі.

Пам'ять виникає як інтегральна якість мозкової активності та існує лише на феноменальному рівні.

Пам'ять як результат навчання пов'язана з такими змінами в нервовій системі, які зберігаються протягом деякого часу і істотно впливають на подальшу поведінку живого організму.

Зберігаються слідові процеси, які формуються на нейронах під час навчання.

Енграма – слід пам'яті, сформований в результаті навчання.

Енграми можуть зберігатися протягом всього життя, але доступ до них втрачається (показано в експериментах Пенфілда).

Пам'ять лежить в основі:

- свідомої діяльності людини,
- фіксації умовно-рефлекторних зв'язків у мозку,
- є необхідним елементом процесів мислення.

У відповідь на питання Види пам'яті.

Біологічна пам'ять - це фундаментальна властивість живої матерії набувати, зберігати та відтворювати інформацію.

З позиції сучасної фізіології біологічна пам'ять поділяється на:

- *генетична пам'ять* – пам'ять про структурно-функціональну організацію живої системи як представника певного біологічного виду. Носії цієї пам'яті - молекули ДНК і РНК.
- *імунологічна пам'ять* - це здатність імунної системи відповідати більш швидко та ефективно на антиген, з яким у організму був попередній контакт. Носії цієї пам'яті - В-клітини і Т-клітини.
- *неврологічна (пам'ять нервової системи) пам'ять* (є у тварин, які мають нервову систему) - сукупність складних процесів, що забезпечують формування адаптивного поведінки суб'єкта. Цей тип пам'яті об'єднує:
- *генотипічну пам'ять* - обумовлює вроджені форми поведінки (безумовні рефлекси, імпринтінг, інстинкти), які відіграють важливу роль у пристосуванні та виживаності виду.
- *фенотипічну пам'ять* - обумовлює надбані форми поведінки. Є основою адаптивної індивідуальної поведінки та формується в процесі навчання. Її механізми забезпечують зберігання та витяг інформації, яка здобувається в процесі індивідуального розвитку організму.

У відповідь на питання Структурно-функціональні основи пам'яті та навчання.

Пам'ять людини пов'язана зі змінами на рівні нервової системи, які зберігаються впродовж певного часу і впливають на її подальшу поведінку.

Кожний вид пам'яті (сенсорна оперативна, короткочасна та довгострокова) з функціональної точки зору забезпечується мозковими процесами різної складності. Комплекс таких структурно-функціональних змін пов'язаний із процесом утворення енграм ("слідів пам'яті").

Формування сліду пам'яті — це складний динамічний процес, у якому бере участь безліч мозкових утворень. Кожне з них відіграє певну роль у реалізації тих або інших видів нервової діяльності, вносячи свій часовий і функціональний внесок.

У процесі навчання в корково-підкіркових структурах формується модель просторового розподілу збуджених структур і при включенні пускового стимулу (умовного, обставинового, мотиваційного, словесного та ін.) вона відтворюється, визначаючи кінцевий специфічний результат умовно-рефлекторної діяльності.

Теми рефератів:

1. Інформаційний стрес.
2. Історія дослідження особистості.
3. К. Роджерс як провідний дослідник особистості в гуманістичній психології.
4. Комп'ютерні методи в психології.

Література:

Основна: 11, 15

Допоміжна 5

Практичне заняття: Мислення

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 4 години

Місце проведення – навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Технології розвитку мислення у дорослих.
2. Теорії мислення в психології.
3. Розлади процесів мислення.

Література, методичне та матеріально-технічне забезпечення занять.

Основна: 5, 11, 15,

Допоміжна 5,

План проведення заняття:

I. Порядок проведення вступу до заняття.

II. Порядок проведення основної частини заняття

Мимовільне запам'ятовування - це продукт і умова здійснення пізнавальних і практичних дій. Оскільки при цьому саме запам'ятовування не є метою, то про усім, що запам'ятовується мимоволі, ми звичайно говоримо: «Саме запам'яталося». На ділі ж це строго закономірний процес, детермінований особливостями діяльності. Для продуктивності мимовільного запам'ятовування важливо те місце, яке займає в діяльності даний матеріал. Якщо матеріал входить у зміст основної мети діяльності, він запам'ятовується краще, ніж у тому випадку, коли він включений в умови, способи досягнення цієї мети.

Методика спрямовано на вирішення питання про те, які події запам'ятовуються краще: емоційно нейтральні чи емоційно значимі, серед останніх позитивно чи негативно забарвлені, які кількісні співвідношення з-поміж них.

Дослідження проводиться як колективно, і індивідуально. Курсантам пропонується письмово виконати два завдання:

1. «Напишіть перші спогади, що прийшли Вам на думку, про події за минулий рік».

2. «Напишіть перші спогади, що прийшли Вам на думку, про події дитинства приблизно до 12 років».

Спочатку виконується перше завдання, а потім пропонуємо друге.

У процесі аналізу визначаємо приналежність спогадів до однієї з груп:

а) неприємне (страхи, образи, розчарування тощо);

б) приємне (щасливі моменти, успіхи тощо);

в) нове (несподіване, загадкове, викликає емоційну реакцію «незрозумілого знаку»);

г) інше (емоційно байдужі події).

Необхідно зрозуміти, щонайдовше зберігаються спогади, які характеризуються значним ступенем емоційності.

Отже, пам'ять на різні події, які відбуваються в житті людини, це переважно пам'ять емоційна, або, принаймні, така, в якій дуже сильно

представлені емоційні компоненти. Наявність саме цих компонентів забезпечує високу міцність збереження в пам'яті різних життєвих подій.

II Порядок проведення основної частини

Кожен з курсантів проводить методику, обробляє результати та формулює висновок за отриманими результатами. В групі обираються курсанти, якими узагальнюються отримані дані в групі.

III Порядок проведення заключної частини

В групі необхідно наприкінці заняття обговорити отримані результати.

Тема 15: Мислення

Семінарське заняття Мислення

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 4 години

Навчальні питання:

4. Необхідність виникнення мислення в процесі філо- та онтогенезу.
5. Розвиток мислення в онтогенезі.
6. Дослідження розвитку мислення в роботах Ж. Піаже

Методичні вказівки

Мислення - це соціально обумовлений, нерозривно пов'язаний з промовою психічний процес пошуків і відкриттів істотно нового, процес опосередкованого і узагальненого відображення дійсності в ході її аналізу і синтезу.

Мислення нерозривно пов'язане з чуттєвим пізнанням. Однак в процесі мислення людина виходить за рамки чуттєвого пізнання. Мислення починається там, де чуттєве пізнання виявляється вже недостатнім або навіть безсилим.

Мислення зароджується в процесі чуттєвого пізнання, воно спирається на відчуття, сприйняття, уявлення. Перехід від відчуттів, сприймань, уявлень до поняття здійснюється на рівні другої сигнальної системи, за допомогою слова. За допомогою слова люди узагальнюють ознаки об'єктів, виділяють істотні з них, фіксують і зберігають інформацію, передають її іншим людям. Думка знаходить в слові необхідну матеріальну оболонку. Мислення, в яких би формах воно не здійснювалося, неможливо без мови. Будь-яка думка виникає і розвивається в нерозривному зв'язку з промовою. Завдяки слову, знання стає надбанням суспільства, здійснюється спадкоємність розумової діяльності людей, її розвитку.

Мислення соціально обумовлено. Соціальна обумовленість його визначається наступністю всіх знань і спирається на накопичений досвід, словниковий запас мови, досягнення науки і техніки, твори мистецтва - все те, що створено попередніми поколіннями. Розумовий розвиток людини відбувається в процесі засвоєння знань, досвіду, оволодіння предметами, виробленими людством. І хоча мислення кожної людини формується і розвивається в процесі його власної активної пізнавальної діяльності, зміст і характер мислення обумовлені загальним рівнем пізнання, існуючих на даному

етапі суспільного розвитку. Все це і дає підстави говорити, що мислення - продукт суспільноісторичного розвитку. Крім того, процес пізнання обумовлений потребами суспільства, тобто мислення людини спрямовується на вирішення тих завдань, які є найбільш актуальними на даному історичному етапі.

1. **Фізіологічні механізми мислення.**

Фізіологічним процесом мислення є складна аналітико синтетична діяльність кори великих півкуль головного мозку. Для процесу мислення перш за все мають значення ті тимчасовий зв'язку (асоціації), які утворюються між мозковими центрами аналізаторів. Оскільки діяльність окремих ділянок кори завжди детермінується зовнішніми подразниками, що утворюються при цьому нервові зв'язки відображають дійсну зв'язок речей і явищ. Ці закономірності викликаються зовнішніми подразниками зв'язку і становлять фізіологічну основу процесу мислення. Мислення нічого іншого не уявляє, як асоціації, спочатку елементарні, що складаються в зв'язку з зовнішніми предметами, а потім ланцюга асоціацій. Значить, кожна маленька перша асоціація - це і є момент народження думки.

Мислення спирається не тільки на початкові зв'язку. У процесі мислення беруть участь нервові процеси в мовних центрах кори.

Мова, будучи безпосередньо пов'язаною з мисленням, дозволяє відобразити основні взаємозв'язки і взаємозумовленість явищ, тому що слова є непростими сигналами, а узагальненими символами.

2. **Логічні форми мислення.**

На основі філософських гранично загальних принципів теорії пізнання людське мислення вивчається двома взаємодоповнюючими, конкретними, приватними науками - формальною логікою і психологією.

Логіка вивчає логічні форми мислення - поняття, судження і умовиводи.

Поняття є думка, в якій відображаються загальні, істотні та відмінні (специфічні) ознаки предметів і явищ дійсності. Наприклад, в поняття "людина" входять такі вельми істотні ознаки, як трудова діяльність, виробництво знарядь праці, членороздільна мова. Всі ці необхідні найважливіші властивості відрізняють людей від тварин.

Зміст понять розкривається в судженнях, які завжди виражаються в словесній формі - усній чи письмовій, вголос або про себе. Судження - це відображення - зв'язків між предметами і явищами дійсності або між їх властивостями та ознаками. Наприклад, судження "Метали при нагріванні розширюються" виражає зв'язок між змінами температури і об'ємом металів. Встановлюючи таким чином різні зв'язки і відносини між поняттями, судження є висловлюванням чогось про щось. Вони стверджують або заперечують будь-які відносини між предметів, подіями, явищами дійсності. Наприклад, коли ми говоримо: "Земля обертається навколо Сонця", ми тим самим стверджуємо наявність певної об'єктивної зв'язку в просторі між двома небесними тілами. Залежно від того, як судження відображають об'єктивну дійсність, вони є істинними або помилковими. Істинне судження висловлює таку зв'язок предметами і їх властивостями, яка існує в дійсності. Справжнім є, наприклад,

висловлювання: "Київ - столиця України". Помилкове судження, навпаки, висловлює таку зв'язок між об'єктивними явищами, яка в дійсності не існує, наприклад: "Сума внутрішніх кутів трикутника в геометрії Евкліда не дорівнює двом прямим".

Теми рефератів:

1. Концепція індивіду за Б.Г. Ананьєвим.
2. Креативність.
3. Любов.
4. Математичні здібності.
5. Методи профілактики виникнення небажаних соціальних емоцій.
6. Методологічна криза в психології.

Література:

Основна: 11, 15

Допоміжна 5

Практичне заняття: Мислення

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 4 години

Місце проведення – навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Дослідження пам'яті Г. Ебінгаузом.
2. Дослідження феноменальної пам'яті О.Р. Лурія.
3. Дослідження явища ретроактивного гальмування О.О. Смирновим

Література, методичне та матеріально-технічне забезпечення занять.

Основна: 5, 11, 15,

Допоміжна 5,

План проведення заняття:

I. Порядок проведення вступу до заняття.

II. Порядок проведення основної частини заняття

Мислення - найбільш узагальнена і опосередкована форма психічного відображення, що встановлює зв'язки і відносини між пізнаваними об'єктами. Це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ в їх істотних зв'язках і відношеннях.

Фізіологічною основою мислення є діяльність мозку, створення надскладної системи тимчасових умовно-рефлекторних зв'язків. Виникають вони у межах першої та другої сигнальних систем. Завдяки слову виникають зв'язки між цими системами. Слово узагальнює сигнали першої системи, а друга - дає змогу людині абстрагуватися від конкретних властивостей, предметів та явищ, уможливаючи узагальнене міркування у формі понять, схем. Домінують другі сигнальні зв'язки (сигнали сигналів) забезпечують людське мислення, основа якого - аналітико-синтетична діяльність мозку.

З фізіологічної точки зору процес мислення є складною. аналітико-синтетичною. діяльністю кори великих півкуль головного мозку.

У різноманітних явищах мислення розрізняються:

- *розумова діяльність* - система розумових дій, операцій, спрямованих на вирішення певної задачі;
- *розумові операції*: порівняння, узагальнення, абстракція, класифікація, систематизація і конкретизація;
- *форми мислення*: судження, умовивід, поняття;
- *види мислення*: практично-дійове, наочно-образне і теоретично-абстрактне.

Розумова діяльність:

За змістом розрізняється *практична, наукова і художня* розумова діяльність.

За операційною структурою розумова діяльність підрозділяється на: *алгоритмічну*, здійснювану за заздалегідь відомими правилами, і *евристичну*-творче рішення нестандартних завдань.

За ступенем абстрагування виділяється *емпіричне і теоретичне* мислення.

Операції мислення.

Аналіз – це пізнання явищ, предметів та процесів шляхом їх розкладання на складові частини, аспекти, ознаки, властивості.

Синтез – це мисливева операція об'єднання окремих частин, аспектів, елементів, ознак, властивостей об'єктів у єдине ціле.

Порівняльно - мисливева операція, що розкриває тотожність і відмінність явищ і їх властивостей, що дозволяє провести класифікацію явищ та їх узагальнення.

Порівняння - елементарна первинна форма пізнання, встановлення подібності та відмінності предметів і явищ. Спочатку тотожність і відмінність встановлюються як зовнішні відносини. Але потім, коли порівняння синтезується з узагальненням, викриваються все більш глибокі зв'язки і відносини, істотні ознаки явищ одного класу. Порівняння лежить в основі стабільності нашої свідомості, його диференційованості (незмішуваності понять). На основі порівняння робляться узагальнення.

Узагальнення - властивість мислення і в той же час центральна розумова операція; виділення відносно стійких, інваріантних властивостей предметів і їх відношення. Узагальнення може здійснюватися на двох рівнях. Перший, елементарний рівень - з'єднання подібних предметів за зовнішніми ознаками (генералізація). Але справжню пізнавальну цінність являє собою узагальнення другого, більш високого рівня, коли в групі предметів і явищ виділяються суттєві загальні ознаки.

Тема 16: Мовлення

Семінарське заняття Мовлення

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Білінгвізм.

2. Мовлення як засіб мислення.
3. Фізіологічні засади мовлення.
4. Розвиток мовлення.
5. Теорії мовлення.
7. Розлади мовлення.

Методичні вказівки

Проблему мовлення зазвичай ставлять в психології в контексті: мислення і мова. Дійсно, з мисленням мова пов'язана особливо тісно. Слово виражає узагальнення, оскільки воно є формою існування поняття, формою існування думки. Генетично мова виникла разом з мисленням у процесі суспільно-трудової практики і складалася в процесі суспільно-історичного розвитку людства в єдності з мисленням. Але мова все ж виходить за межі співвідношення з мисленням. Значну роль у мові відіграють і емоційні моменти: мова корелює зі свідомістю в цілому.

Мовлення і спілкування. функції мови

Вивчаючи людську свідомість і підкреслюючи його зв'язок з діяльністю, в якій воно не тільки проявляється, але і формується, не можна відволіктися від того, що людина - суспільна істота, його діяльність - громадська діяльність і свідомість його - суспільна свідомість. Свідомість людини формується в процесі спілкування між людьми. Що відбувається на основі спільної практичної діяльності процес духовного, свідомого спілкування між людьми здійснюється за посередництвом мови. Тому конкретну реалізацію положення про громадський характер людської свідомості отримує у визнанні єдності мови або мови і свідомості. "Мова, - писав К.Маркс, - є практичне, існуюче і для інших людей і лише і тим самим існуюче також і для мене самого, дійсна свідомість". У тісному взаємозв'язку з єдністю свідомості та діяльності як істотний для психологічного дослідження факт виступає, таким чином, єдність свідомості та мови.

Значною мірою завдяки промові індивідуальна свідомість кожної людини, не обмежуючись особистим досвідом, власними спостереженнями, за посередництвом мови харчується і збагачується результатами громадського досвіду; спостереження і знання всіх людей стають або можуть завдяки промові стати надбанням кожного.

Мовлення разом з тим своєрідно розмикає для мене свідомість іншої людини, роблячи його доступним для багатогранних і найтоншим чином нюансованої впливів. Включаючись в процес реальних практичних відносин, спільної діяльності людей, мова через повідомлення (вираз, вплив) включає в нього свідомість людини. Завдяки мові свідомість однієї людини стає даністю для іншого.

Основна функція свідомості - це усвідомлення буття, його відображення. Цю функцію мова і мова виконують специфічним чином: вони відбивають буття, позначаючи його. Мова, як і мова, якщо взяти їх спочатку в їх єдності, - це що означає відображення буття. Но мова і мова і єдині, і різні. Вони позначають два різних аспекти єдиного цілого.

Мовлення - це діяльність спілкування - вирази, впливу, повідомлення - за

допомогою мови, мова - це мова в дії. Мова, і єдина з мовою, і відмінна від нього, є єдністю певної діяльності - спілкування - і певного змісту, яке позначає і, позначаючи, відображає буття. Точніше, мова - це форма існування свідомості (думок, почуттів, переживань) для іншого, що служить засобом спілкування з ним, і форма узагальненого відображення дійсності, або форма існування мислення.

Мовлення - це мова, що функціонує в контексті індивідуальної свідомості. Відповідно до цього психологія мови відмежовується від мовознавства, який вивчає мову; разом з тим визначається специфічний об'єкт психології мови на відміну від психології мислення, почуттів і т.д., які виражаються у формі мови. Фіксовані в мові узагальнені значення, що відображають суспільний досвід, набувають в контексті індивідуальної свідомості в зв'язку з мотивами і цілями, що визначають мова як акт діяльності індивіда, індивідуальне значення або сенс, що відображають особисте ставлення мовця - не тільки його знання, а й його переживання в тому нерозривній їх єдності і взаємопроникнення, в якому вони дані в свідомості індивіда. Так само як індивідуальна свідомість відмінно від суспільної свідомості, психологія від ідеології, так само мова відмінна від мови. Разом з тим вони взаємопов'язані: як індивідуальна свідомість опосередковано суспільним, психологія людини - ідеологією, так і мова, а разом з нею мовне мислення індивіда обумовлені мовою: лише за допомогою відклалися в мові форм суспільного мислення може індивід у своїй промові сформулювати власну думку.

Теми рефератів:

1. Місце характеру в загальній структурі особистості.
2. Музичні здібності.
3. Недоліки психодіагностичного методу в психології.
4. О.М. Леонтьєв як класик вітчизняної психології.
5. О.Р. Лурія як провідний вчений вітчизняної психології.
6. Обдарованість, талант, геніальність.
7. Особливості використання методу аналізу продуктів діяльності в роботі органів внутрішніх справ.

Література:

Основна: 11, 15

Допоміжна 5

Практичне заняття: Мовлення

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Місце проведення – навчальна аудиторія

Навчальні питання:

4. Дослідження пам'яті Г. Ебінгаузом.
5. Дослідження феноменальної пам'яті О.Р. Лурія.
6. Дослідження явища ретроактивного гальмування О.О. Смирновим

Література, методичне та матеріально-технічне забезпечення занять.

Основна: 5,11, 15,
Допоміжна 5,

План проведення заняття:

I. Порядок проведення вступу до заняття.

II. Порядок проведення основної частини заняття

Мовлення — могутній фактор психічного розвитку людини, формування її як особистості. Під впливом мовлення формується свідомість та самосвідомість, погляди, переконання, інтелектуальні, моральні та естетичні почуття, формується воля і характер. Всі психічні процеси за допомогою мови стають довільними, керованими.

Властивості мовлення.

Членороздільність людського мовлення забезпечує можливість висловити з допомогою обмеженої кількості мовних знаків — елементів різної складності (звуків, складів, слів, речень) — безмежне різноманіття думок, намірів і почуттів людини.

Існує велика кількість систем знаків (дорожні, знаки математики, хімії, картографічні тощо). Найбільш важливою та універсальною за можливостями використання є система природної (національного за формою - української, англійської тощо) мови.

Основними функціями мовлення є:

- зберігання і передача суспільно-історичного досвіду (поряд з матеріальними знаряддями і продуктами праці);
- спілкування (комунікативна функція).

Основні групи механізмів мовлення.

Основні групи механізмів мовлення (за Н. І. Жинкіним):

I. Механізм програмування мовленнєвого висловлювання.

II. Група механізмів, пов'язаних переходом від плану програми до граматичної (синтаксичної) структури пропозиції, включає:

- механізми граматичного прогнозування синтаксичної конструкції;
- механізм, що забезпечує запам'ятовування, зберігання і реалізацію граматичних характеристик слів;
- механізм переходу від одного типу конструкції до іншого (трансформації);
- механізм розгортання елементів програми в граматичні конструкції тощо.

III. Механізми, що забезпечують пошук потрібного слова за семантичними і звуковими ознаками, і механізм моторного програмування синтагми.

IV. Механізм вибору звуків мовлення і переходу від моторної програми до її заповнення звуками.

V. Механізми, що забезпечують реальне здійснення звучання мовлення.

Мовленнєва діяльність пов'язана з роботою великих півкуль головного мозку. Ліва півкуля є провідним в мовленнєвій діяльності. Праве впливає на модуляцію голосу, тембр тощо.

Мовленнєва аферентація йде по трьом каналам: руховому, слуховому та зоровому.

Мовленнєві звуки виникають при подачі повітря з легенів вібратори (голосові зв'язки гортані), щілини і затвори, що утворюються в роті при артикуляції мови та губ. Синтез визначених для даного звуку складових (формант) відбувається в резонаторах, що включають рот, глотку і порожнину носа. Тут звук як би фільтрується: одні обертони послаблюються або відсіваються, інші посилюються.

Мовленнєві зони кори представлені кількома аналізаторами, тісно взаємодіючими один з одним і координативно пов'язані з усією діяльністю нервової системи.

Мовлення носить рефлекторний характер. Її мозкову структуру складають другосигнальні зв'язки. Але першосигнальні компоненти теж завжди включаються в мовленнєвий рефлекс у вигляді звучання (усне мовлення), оптичних моментів (зорова мова) тощо. Однак, своєрідність мовлення кожної людини пояснюється насамперед соціальними факторами.

Для проголошення мовленнєвих звуків необхідні:

- 1) струмінь повітря, енергія якої потрібна для збудження звуку;
- 2) звуковий вібратор;
- 3) резонатори для утворення мовленнєвих тембрів;

Струмінь повітря подається з легких через повітроносні шляхи. Гланий звуковий вібратор — це голосів зв'язки гортані. Резонаторами мовних звуків є порожнини рота і глотки.

Виділяють чотири центри, які виконують свої функції у взаємодії з іншими відділами системи. Випадання окремих ланок системи веде до порушення різних видів мовної діяльності.

Центр Брока розташований у верхній лобовій звивині лівої півкулі. Пов'язаний з гучністю вимови мовлення.

Центр Верніке розташований в скроневій звивині лівої півкулі. Пов'язаний з розумінням сенсу мовлення.

Зоровий центр розташований в потиличній частці лівої півкулі. Пов'язаний з процесом читання.

Центр письма (графічний) розташований в середній лобовій звивині лівої півкулі. Пов'язаний з письмовою промовою. Види мовлення.

Внутрішнє мовлення- спрямована на себе.

Зовнішнє мовлення- носить згорнутий, скорочений характер.

Виділять декілька видів зовнішнього мовлення.

Усне. Протікає в мінливих умовах. Відрізняється скороченою кількістю слів і простотою граматичної конструкції.

Усне мовлення може протікати в трьох основних формах: вигук, діалогічне (відповіді на питання) та монологічне (самостійно розгорнуте висловлювання) мовлення.

Першу форму - вигук не можна вважати істинним мовленням: воно не є передачею якогось повідомлення про подію або відношення за допомогою кодів мови. Мовленнєві вигуки найчастіше виступають афективними

реакціями, що мимовільно виникають у відповідь на певне несподіване явище (вигуки типу «ой», «ах», «ух», «ого» тощо).

Діалогічне мовлення характеризується більшою свободою у побудові зв'язного та розгорнутого мовлення, ніж монологічне, а особливо письмове. Це пояснюється безпосередністю умов розмови, а також однаковими обставинами, фактами, явищами, емоціями і, як наслідок, легкого розуміння один одного, без користування своїми думками в розгорнутій мовленнєвій формі.

Велике місце у практиці спілкування людей має монологічне мовлення, що проявляється в різних усних та письмових виступах. Монологічні форми мовлення - це лекції, доповіді, виступи на зборах, оголошення, накази, різні усні та письмові повідомлення.

Монологічне мовлення є більш складною формою мовлення порівняно з діалогічним. Монологічні виступи вимагають попереднього продумування та планування. Будучи відносно розгорнутим, монологічне мовлення за своїм змістом та граматичною формою багато в чому збігається з писемним.

Писемне мовлення, як і усне, також є широкою формою спілкування. Але обмін думками, знаннями в усному та писемному мовленні відбувається неоднаково. Усне мовлення базується на членороздільних звуках. Писемне мовлення - графічні зображення, виражені за допомогою писемних знаків (букв), кожний з яких визначає конкретний звук усного мовлення.

Особливістю писемного мовлення є те, що воно в історичному плані розвитку, у житті конкретної людини виникає пізніше усного мовлення і виникає на його базі. До писемного мовлення належить складання, переписування та викладення різних текстів, а також їх читання вголос та про себе.

Специфікою писемного мовлення є те, що воно спрямоване на відсутнього читача. Через це відсутній безпосередній контакт між тим, хто пише, і тим, хто читає, і тому писемне мовлення більш розгорнуте, зв'язне порівняно з усним.

Роль писемного мовлення значно підвищується у зв'язку з тим, що воно значно розгортає межі спілкування між людьми і розширює можливості пізнання дійсності. Завдяки писемному мовленню людина пізнає історичний досвід розвитку людства. У писемному мовленні зафіксовані історичні досягнення в галузі науки, мистецтва, усієї культури людства.

Піктографічне письмо. Передача змісту цілого повідомлення (події, явища) в знаку-малюнку. Розвивалося поряд з розвитком інших способів: вампули (зв'язки раковин різної форми і кольору), кіпу (комбінації вузлів і сплетінь шнурів) тощо. Графічний спосіб все ж виявився найбільш прогресивним.

Ідеографічне письмо. Знаки (ідеограми) позначають цілі слова, поняття. Найбільш відомі його системи: найдавніше єгипетське письмо, месопотамські системи клинопису, сучасна китайська ієрогліфіка.

Складовий лист. Знаки його позначають окремі склади (в японській мові, наприклад).

Буквено-звукове (абетичне). Знаки алфавіту (графєми) позначають окремі звуки, або звукові зв'язки — типу фонєми.

Основні напрямки розвитку мовлення.

Оволодіння рідною (першою, основною) мовою відбувається «знизу вгору» — від слоґоутворення та інших елементарних механізмів до вищих рівнів мови і лише потім до довільності, до свідомого оперування знаковими одиницями. Оволодіння другою мовою (у більш пізній період, після оволодіння рідною) відбувається «зверху вниз», тобто, починаючи з свідомих операцій над мовою, через довільний вибір мовних засобів автоматизації мови. Оволодіння в ранньому віці двома мовами одночасно (в двомовних сім'ях, наприклад) відбувається без будь-яких додаткових труднощів, тобто так само, як і одним.

Тема 17: Уява

Семінарське заняття: Уява

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

- 1.Білінґвізм.
- 2.Мовлення як засіб мислення.
- 3.Фізіологічні засади мовлення.
- 4.Розвиток мовлення.
- 5.Теорії мовлення.
- 6.Розлади мовлення.

Методичні вказівки

Уява - це необхідний елемент творчої діяльності людини, що виражається в побудові образу кінцевого і проміжних продуктів праці, що стимулює їх предметне втілення, а також забезпечує створення програми поведінки в тих випадках, коли проблемна ситуація характеризується невизначеністю. Разом з тим уява може виступати як засіб створення образів, які не програмують активну діяльність, а замінюють її.

Уява протиставляється в житті людини процесу прямого наслідування, репродукування, імітації. Образи уяви відрізняються від образів сприйняття і уявлень пам'яті тим, що в них можна знайти й міститься те, з чим людина ще не стикався. Це можуть бути події, факти, явища, свідком яких людина не була і не міг бути. Образи уяви можуть містити в собі майбутнє, бажане, можливі події і явища. І разом з тим щось нове, створене в уяві, завжди так чи інакше пов'язане з реально існуючим. Образи уяви спираються на уявлення пам'яті. Але ці уявлення піддаються в уяві глибокої модифікації, перетворення. У ньому найбільш наочно проявляється відмінність людини від тварин предків.

Уява пов'язано з усіма сторонами життєдіяльності людини; крім зв'язку з пам'яттю воно тісно пов'язане з процесами сприйняття. Уява включається в сприйняття, впливає на створення образів сприймаються предметів і в той же час залежить від сприйняття. Включаючись в сприйняття, уяву збагачує нові образи. Так, сприйняття творів живопису стає більш змістовним, емоційним, коли в ньому бере участь уява.

На основі діяльності уяви людина може передбачити хід розвитку подій, зміна явищ, протягом процесу, може передбачити результати своїх дій, вчинків, а в мовному спілкуванні - то, який вплив буде надавати його мова на співрозмовника, і те, що скаже і зробить у відповідь співбесідник. Уява відіграє величезну роль не тільки в перетворенні людиною навколишнього світу, а й самого себе.

Уява полегшує процес створення і реалізації програм самовиховання; дозволяє побачити результати відповідних дій і вчинків і на цій основі пережити майбутнє, як теперішнє. І чим яскравіше образи уяви, тим сильніше емоції, тим сильніше їх мотивуюча, що спонукає функція. Аналіз уяви як фактора поведінки, його орієнтованість на майбутнє, показує: уяву долає неясність, невизначеність, заповнює прогалини і деталі нашого неточного знання про це майбутньому і, створюючи відповідні образи, впливає на нашу поведінку, малюючи привабливість, або, навпаки, відштовхують моменти цього майбутнього.

Теми рефератів:

1. Особливості емоційної деформації працівників поліції.
2. Особливості поведінки простіших.
3. Передстартова тривога спортсменів.
4. Підхід до типології емоцій Р. Аткинсона.
5. Поведінки безхребетних.
6. Поняття несвідомого за К.-Г. Юнгом.
7. Постійність та мінливість особистості.
8. Практичний інтелект.

Література:

Основна: 11, 15

Допоміжна 5

Практичне заняття: Уява

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми

Кількість годин – 2 години

Місце проведення – навчальна аудиторія

Навчальні питання:

Уявлення та творчість

Література, методичне та матеріально-технічне забезпечення занять.

Основна: 5, 11, 15,

Допоміжна 5,

План проведення заняття:

I. Порядок проведення вступу до заняття.

II. Порядок проведення основної частини заняття

Уважний аналіз створених уявою образів відзначає в них риси відомих суб'єкту образів. Але в новому образі вони перетворені, змінені, з'єднані в незвичайних поєднаннях. У цій особливості нових образів і уявлень психологи

вбачають основний механізм роботи уяви. Сутність уяви полягає в здатності помічати і виділяти в предметах і явищах специфічні ознаки і властивості і переносити їх на інші предмети. Прийнято вважати, що уяву як здатність створювати нові образи і предмети виникло на зорі людства разом з працею. Перші акти роботи уяви були пов'язані зі створенням елементарних знарядь праці і предметів побуту. Їх створення стало можливим на основі перенесення функції руки та інших органів тіла на інші предмети. Наприклад, чашка виникла як результат відділення від руки функції захоплення рідини і перенесення цієї функції і форми складених долонь на інший матеріал - на глину. Людина переніс на глину функцію, їй не властиву, створив нову, оригінальну річ, необхідну для задоволення потреб. Психологічно в основі всякого винаходу лежить робота уяви, вміння відокремити одні властивості предметів і перенести на інші.

Як можливе створення нових образів в процесі уяви? Інакше кажучи, що є психологічною передумовою описаного механізму уяви?

У психології добре відома така характерна риса образів і уявлень про навколишній, як гнучкість і динамічність. "Образи, - писав С.Л. Рубінштейн, - не є статичними, незмінними, мертво речами; вони динамічні освіти. Варто зробити спробу зафіксувати якийсь образ, щоб переконається в тому, як він кожного разу на наших очах змінюється, зсувається, в якійсь мірі трансформується: то одні його сторони виступають на передній план, то інші; виступаючі в один момент відступають, стушевиваються, сходять нанівець в наступний ... Образ - уявлення за своєю природою лабільне, динамічне, кожен раз змінюється освіту. Тому воно легко піддається перетворенню".

Якщо людина відокремлює одні риси образу від інших (тут працює редуکتивна уяву), то в якийсь момент він може перенести їх на інші предмети, навіть на такі речі, які самі по собі цими рисами не володіють. Коли це станеться, вийде образ нової речі, якої ще не було.

У цьому перенесення, що дозволяє будувати нові образи, і полягає робота творчої уяви. Іншими словами, процес уяви полягає у відділенні якої-небудь властивості образу від інших його властивостей і в перенесенні цього властивості на інший образ. Якщо перенесені властивості (або функції), включені до складу властивостей (функцій) існуючого образу, не можуть бути реалізовані в тому чи іншому предметному матеріалі, то новий образ так і залишиться чином уяви (наприклад, кентавр, дракон, сфінкс і т.п.).

Досить довгий час казковим предметом залишався образ килима - літака. Люди відокремили здатність до польоту від тіла самих птахів і перенесли її на інший предмет - на килим. Це казковий образ тому, що він не брав до уваги умов, при яких килим міг би дійсно літати. Він виявився не тим предметом, в якому могла б здійснитися переноситися на нього здатність птахів до польоту. Але саме уявне перенесення здатності птахів до польоту на інші тіла було виправданим. Коли люди науково встановили умови польоту, вони здійснили мрію. У разі предметної реалізації переносяться властивостей або функцій людина дійсно створює нову річ.

Уява та творчість.

Уява - це вільне, своєрідне, творче відображення дійсності.

Уяву можна характеризувати в кількісному та якісному аспекті. Здатність породжувати певну кількість нових образів упродовж певного проміжку часу ми назвемо продуктивністю уяви. Але сама кількість нових образів за одиницю часу не може вважатися ознакою рівня розвитку уяви. Інколи кількість зовсім не свідчить про нову якість і відкриває перед людиною «безглузду безкінечність» недоречних образів. Наприклад, велика кількість грошей у державі може виявляти не її багатство, а лише інфляцію. Тому від продуктивності як кількісної характеристики уяви не слід відокремлювати якісні характеристики. До них належить осмисленість - відповідність образів уяви певному призначенню, їхня сутнісна глибина, міра вираження в них якоїсь прихованої реальності. Ця характеристика виявляє ту глибину уяви, яка зовсім відсутня при комбінуванні образів. Саме вона є головним виміром участі уяви в пізнанні людиною дійсності. Також аспект якості уяви презентує оригінальність - міра індивідуальності, несхожості на інші тих образів, які є продуктами уяви. У дослідженні уяви, в якому великій кількості досліджуваних пропонується певне творче завдання, справді оригінальним буде такий його розв'язок, який трапиться лише один раз. Силу творчої уяви та її рівень, як зазначає С.Л. Рубінштейн, визначають співвідношенням двох показників:

- того, наскільки уява дотримується обмежувальних умов, від яких залежить її смислова насиченість, об'єктивна значущість її продуктів;
- того, наскільки образи уяви нові й оригінальні, відмінні від безпосередньо даного їй породження.

Уява, яка не задовольняє водночас обидві умови, є творчо безплідною, якою б формально продуктивною вона не видавалась. Отож, головними характеристиками уяви є:

- продуктивність;
- осмисленість;
- оригінальність.

10. Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна література:

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
2. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2018. 591 с.
3. Загальна психологія: хрестоматія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / уклад.: О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2018. 640 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2018. 271 с.
5. Москалець В. П. Загальна психологія [текст]: підручник. Київ. Ліра-К, 2020. – 564 с.
6. М'ясоїд П.А. Загальна психологія : Навч. посібник : Допущено МОН України. Київ : Вища школа, 2011. 488 с.

7. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій : навч. посіб. / Н.Р. Бобечко, В.П. Бойко, І.В. Жолнович, І.І. Когутич. Київ : Правова єдність, 2011. 224 с.
8. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / І.В. Жданова, П.В. Макаренко, Н.Е. Мілорадова та ін. Харків : ХНУВС, 2014. 516 с.
9. Психологія та педагогіка : підручник : Рекомендовано МОН України / С.Д. Максименко, М.Б. Євтух, Я.В. Цехмістер, О.О. Лазуренко. Київ : Вид. дім «Слово», 2012. 578 с.
10. Психологія: в схемах, таблицях, коментарях : кредитно-модульний курс для студентів юридичних спеціальностей / Крюкова О.В., Лефтеров В.О., Rogozina M.Yu.; Донецький національний університет, кафедра психології. – Донецьк; ДонНУ, 2019. 198 с.
11. Романовська Л.І. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2018. 449 с.
12. Савчин М.В. Загальна психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. Київ : Академвидав, 2012. 461 с.
13. Столяренко О.Б. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2018. 279 с.
14. Тодорова І.С., Павленко В.І. Психологія і педагогіка : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2016. 227 с.
15. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір : монографія. Одеса : ОНПУ; Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 311 с.
16. Шевченко Л.О. Практична психологія : навч. посіб. Харків : Константа, 2018. 191 с.

Допоміжна:

1. Андрушко Я.С. Психологічні захисти в структурі професійної ідентичності майбутнього працівника органів внутрішніх справ : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 276 с.
2. Бажанюк В.С., Шаповалов Б.Б., Камишин В.В. Психологічні особливості роботи з спортивно обдарованими дітьми : монографія. К. : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 230 с.
3. Балабанова Л.М., Жданова І.В., Нежута А.В. Психологічні особливості професійного самовизначення правоохоронців : монографія. Х. : Федорко, 2014. 152 с.
4. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Методика та організація наукових досліджень із психології : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. Київ : Центр учб. літ., 2016. 357 с.
5. Богучарова О.І. Здоров'я особистості у психологічній перспективі : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 488 с.
6. Вінник Н.Д. Психолого-педагогічні підходи до особистісного розвитку інтелектуально обдарованих старшокласників : метод. рек. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 26 с.
7. Власова О.І. Основи психології та педагогіки : підручник. Київ : Знання, 2011. 334 с.

8. Губенко І.Я. Основи загальної і медичної психології, психічного здоров'я та міжособового спілкування : підручник / І.Я. Губенко, О.С. Карнацька, О.Т. Шевченко. – 3-е вид., стер. Київ : ВСВ «Медицина», 2021. 312 с.

9. Землянська О.В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2010. 244 с.

10. Ільїна Н.М. Психологія творчості та обдарованості : навч. посіб. Суми : Університет. кн., 2018. 227 с.

11. Ільїна Н.М., Мисник С.О. Загальна психологія: теорія та практикум. Навчальний посібник. Київ : Університетська книга, 2017. 223 с.

12. Карпенко Н.А. Психологія творчості : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 155 с.

13. Католик Г., Калька Н. Психологія особистості (в схемах, презентаціях і таблицях): навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2022. 158 с.

14. Малкова Т.М. Професійне становлення особистості (на прикладі вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України) : монографія. Київ : НВП «Інтерсервіс», 2012. 396 с.

15. Методика діагностики практичного інтелекту учнівської молоді [Текст] : методичний посібник / В. П. Тименко, А. В. Малиношевська, М. Ю. Мельник, О. Г. Грицан. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України. – 2017. 156 с

16. Москалець В.П. Психологія особистості : курс лекцій для студ. спец. соціальна робота. Івано-Франківськ : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 160 с.

17. Постова К.Г. Психологічні умови розвитку дослідницьких здібностей обдарованих учнів : монографія. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 96 с.

18. Психологічні особливості лідерської обдарованості: концепції, діагностика, тренінги : монографія / А.В. Мітлош, В.О. Моляко, В.С. Бажанюк, В.В. Камишин. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 290 с.

19. Рибалка В.В. Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого : посібник. К. : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 220 с.

20. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти : навч.-метод. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 512 с.

21. Розов В.І. Комунікативна підготовка співробітників правоохоронних органів : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2018. 158 с.

22. Фінів О.Я. Мотивація діяльності людини : практ. посіб.. - Львів : ЛьвДУВС, 2017. 167 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Загальна психологія. Теоретико-методологічні основи науки [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / О. В. Ловка, Л. Л. Борисенко, Л. А. Колесніченко, Л. В. Музичко, А. В. Тімакова, Д. Г. Лавриненко / За заг. ред. О. В. Ловкої. — К.: КНЕУ, 2019. — 390, [2] с. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/38130/lovka_19.pdf?sequence=1&isAllowed=y